

УДК 343.21:343.978

Ткаченко Володимир Володимирович – ректор ДВНЗ “Міжгалузева академія управління”, доктор історичних наук, професор,

Кузьмін Сергій Аркадійович – провідний науковий співробітник Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Відповідальність учасників організованих груп при ексцесі (теоретико-правовий аспект)

На основі критичного аналізу положень вітчизняного кримінального закону та загальної теорії кримінального права досліджуються проблемні питання, пов'язані з відповідальністю учасників організованих груп при ексцесі.

Ключові слова: організована група, співучасть, відповідальність співучасників, ексцес.

Постановка проблеми. Протидія діяльності організованих груп, що, безумовно, відносяться до найнебезпечнішого складового елементу сучасної системи злочинності у нашій країні, належить до пріоритетних напрямів виконання Українською державою своєї правоохоронної функції. При цьому, постійна активізація та модернізація форм і методів, які застосовують для реалізації своєї злочинної мети учасники організованих злочинних формувань, потребує відповідної адекватної реакції держави у вигляді постійного вдосконалення вітчизняного законодавства, що встановлює кримінально-правові норми відповідальності таких осіб. Згідно з останніми кримінологічними тенденціями, зазначені законодавчі зміни мають ґрунтуватися на адекватно-упереджувальному, системному вдосконаленні відповідних положень загальної теорії кримінального права щодо відповідальності учасників організованих злочинних угруповань.

© В. В. Ткаченко, С. А. Кузьмін, 2013

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання кримінальної відповідальності учасників організованих груп останнім часом не залишалися поза увагою таких вітчизняних вчених, як Ю. В. Баулін, В. І. Бояров, В. В. Голіна, В. О. Глушков, В. П. Ємельянов, О. М. Литвинов, Б. В. Максименко, М. І. Мельник, Л. В. Новикова, Г. В. Новицький, М. І. Панов, М. А. Погорєцький, Є. Д. Скулиш, В. Ф. Ушаповський, М. І. Хавронюк, О. М. Юрченко та ін.

Варто підкреслити, що низка спеціальних питань щодо кримінальної відповідальності учасників організованих груп, зокрема у випадку вчинення ексцесу одним або декількома учасниками такого виду організованого злочинного угруповання, й досі, попри їх важливість, залишаються мало дослідженими та дискусійними.

Постановка завдання. Запропонована робота присвячена дослідженню теоретико-правового аспекту особливостей та меж кримінальної відповідальності учасників організованих груп при вчиненні ексцесу їх учасниками. Метою праці є розробка та обґрунтування пропозицій щодо подальшого удосконалення відповідних положень загальної теорії кримінального права та вітчизняного кримінального закону.

Виклад основного матеріалу. Варто погодитися з висновком тих науковців, які стверджують, що злочини, вчинені у складі організованих груп, є феноменом організованої злочинності та мають найбільший ступінь суспільної небезпеки серед усіх форм співучасті [1, с. 6].

За своїм змістом організована група – це зброя вчинення злочину, отже, кожен з її членів є не тільки її складовою, а й разом із тим силою, озброєною цією зброєю, оскільки для досягнення злочинної мети організована група використовує своїх учасників, а учасники – групу. Дії кожного члена організованої групи перебувають у причинному зв'язку з тією шкодою, яка настає у результаті вчинення групою злочинів. При цьому, початковим пунктом розвитку процесу нанесення шкоди слід вважати факт вступу члена організованої групи до її складу [2, с. 609].

Крім того, організовану групу варто розглядати як певну спільноту (єдність) осіб, пов'язаних спільною злочинною метою. Як наслідок, загальний умисел будь-кого з членів організованого угруповання може бути лише прямим, зміст умислу визначається характером спеціальної мети, для досягнення якої й було створене організоване злочинне угруповання, та рольовою участю, що виконується конкретним учасником угруповання для досягнення цієї мети. Вступаючи до організованої групи чи злочинної організації, її учасник повинен усвідомлювати мету, поставлену перед угрупованням, і характер методів її досягнення [3, с. 16].

Варто зауважити, що один із класиків радянської кримінально-правової науки професор В. С. Прохоров, досліджуючи питання відпо-

відальності співучасників, у далекому 1968 році зазначав, що учасник організованого злочинного угруповання повинен нести відповідальність за кожний злочин, учинений даним організованим злочинним угрупованням, якщо він прямо чи опосередковано входив до плану досягнення її злочинної мети. Неучасть у тому чи іншому конкретному злочині не звільняє члена організованого злочинного угруповання від відповідальності, оскільки членство само по собі детермінує будь-який злочин з боку групи. Загальний характер умислу, що полягає у згоді на здійснення індивідуально-невизначених злочинних актів, є суб'єктивною передумовою інкримінування [2, с. 609].

У сучасній науковій літературі зазначається, що у складі організованого злочинного угруповання (організованої групи чи злочинної організації) всі учасники діють як єдиний механізм, як єдине ціле. Саме тому при кваліфікації їхніх злочинних діянь роль кожного з них не потребує деталізації [4, с. 37].

Однак, за таких умов для визначення межі, що встановлює ступінь відповідальності учасників організованих груп, зокрема при ексцесі, повинен мати базове, вирішальне значення саме загальний намір учинення таким організованим злочинним угрупованням конкретного злочину. С. А. Тарарухін у цьому контексті зазначав, що при вчиненні злочину організованим злочинним угрупованням у межах спрямованості умислу несуть відповідальність співучасники злочину, в тому числі й співвиконавці, якщо має місце ексцес одного з них (вихід за межі попередньої змови на вчинення більш тяжкого злочину) [5, с. 113].

Зауважимо, що саме останні теоретичні положення у зв'язку зі специфікою здійснення злочинної діяльності безпосередньо організованою групою мають пріоритетне значення для правильної кваліфікації дій усіх учасників такого виду злочинного угруповання. При цьому важливо визначити межі загального умислу учасників, обумовлені погодженим і доведеним до них планом злочинної діяльності групи. Наприклад, на практиці необхідно встановлювати, чи передбачалося при плануванні здійснення нападу вчинення вбивства (принаймні, як можливий варіант у випадку непередбачуваного основним планом розвитку подій – активна протидія потерпілого, непередбачено недостатню дію на організм потерпілого використаних членами групи сильнодіючих психотропних або токсичних речовин, що могло призвести до викриття угруповання чи окремих його членів тощо) або лише застосування дій насильницького характеру, що при будь-якому перебізі подій виключали заподіяння смерті потерпілому (потерпілим).

За таких умов, наприклад, при вирішенні питання кваліфікації злочинних діянь учасників групи корисливо-насильницької спрямованості, необхідно звертати увагу на обставини, що впливають із особи-

стих (у т. ч. психологічних) якостей учасників групи, їх озброєності, наявності у членів групи спеціальних навичок і знань, факти вчинення раніше подібних злочинів тощо. Саме ці обставини, як структурні елементи, можуть вказувати на межі загального умислу угруповання при плануванні конкретного злочину, зокрема, й усього комплексу злочинної діяльності угруповання взагалі [6, с. 99–100].

На сьогодні загальна теорія кримінального права використовує термін “ексцес виконавця”. При цьому, згідно з теорією кримінального права, ексцес виконавця – це вчинення виконавцем діяння, що не тільки не передбачалося ні прямим, ні непрямим умислом інших співучасників, але й водночас містить склад самостійного злочину чи додаткові кваліфікуючі ознаки запланованого [7, с. 120].

Частина 5 статті 29 діючого нині КК України передбачає саме таку ситуацію: “...співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом”.

Однак, ми вважаємо, що вказана у теорії кримінального права дефініція, так само як і її законодавче закріплення саме у контексті застосування до учасників організованої групи є неповністю прийнятною через звуженість і фактичну невідповідність реальним кримінологічним особливостям організованої злочинної діяльності.

На наше переконання, у подібному випадку покарання за вчинення учасником організованої групи певного злочинного вчинку не має обмежуватися виключно виконавцем конкретного злочину, вчиненого групою, а має повною мірою стосуватися всіх без винятку учасників організованого злочинного угруповання.

Тут необхідно враховувати той факт, що в організованій групі досить проблемним є поділ учасників саме на виконавців, організаторів, підбурювачів і пособників, оскільки всі учасники такої групи діють як єдине ціле, єдиний механізм. Тим більше, що практична потреба в цьому відсутня, оскільки це ніяк не впливає ні на кваліфікацію, ні на обсяг інкримінування.

Крім того, варто зауважити, що навіть при застосуванні традиційного підходу до поділу ролей співучасників, ексцес фактично може мати місце не тільки з боку виконавця, а й будь-якого іншого співучасника. Наприклад, організатор злочину, плануючи напад на об’єкт, не ставить до відома інших учасників, що на ньому зберігаються радіоактивні речовини, хоча сам володіє такою інформацією. За таких умов, іншим співучасникам злочину не може бути інкриміновано ст. 261 КК України (Напад на об’єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення). Тут доцільно вести мову про “ексцес організатора”. Пособник злочину, який надає для вчинення нападу ви-

конавцю газовий пістолет, повідомляє, що у патронах міститься газ, який має подразнюючу дію, хоча йому відомо, що в боєприпасах міститься отруйна речовина нервово-паралітичної дії, яка неодмінно призведе до смерті потерпілого, а також людей, які випадково опиняться в приміщенні чи поряд із місцем застосування такого боєприпасу. Отже, в даному випадку щодо умисного вбивства способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України), маємо “ексцес пособника”. Важливо зазначити, що сукупність злочинів при ексцесі співучасника може бути як ідеальною, так і реальною, й об’єктивно впливатиме зі специфіки вчинених злочинних діянь, які для інших співучасників переходять з категорії діяння у категорію події, тобто не залежать від їх волевиявлення.

Підкреслимо, що у випадку ексцесу учасника організованої групи ми маємо говорити не тільки про відсутність умислу спрямованого: на посягання на конкретний об’єкт кримінально-правової охорони; на вчинення конкретного злочинного діяння з боку інших учасників групи та про відсутність умислу до настання певного злочинного результату, а й про те, що таке злочинне діяння та такий злочинний результат не охоплювалися загальним планом, доведеним до відома всіх учасників організованої групи.

Таким чином, мета, досягнення якої прагнув учасник, з боку котрого й мав місце ексцес учасника, повинна мати виключно індивідуальний характер та не співпадати із загальною метою діяльності усєї групи.

Однак, необхідно мати на увазі, що в організованій групі ексцес учасника (співучасника) не обов’язково має виходити від однієї особи. Зокрема, в організованих групах досить ймовірною є наявність попередньої змови про вчинення такого ексцесу з боку окремих учасників такого організованого злочинного угруповання. Зокрема, це може стосуватися випадків, коли між учасниками групи відбувається боротьба за лідерство у групі, за поділ прибутків або сфер впливу тощо. Отже, в організованому злочинному угрупованні ексцес учасника може носити груповий характер. Не виключається також можливість утворення в уже існуючій системі цього угруповання “внутрішньої” організованої групи, що має свою індивідуальну мету, як правило, пов’язану зі збільшенням впливу певних учасників групи на характер та управління злочинною діяльністю угруповання. Зокрема, як впливає з досліджень професора В. І. Боярова, для більшості організованих злочинних угруповань характерною є спрямованість до розширення своєї діяльності, збільшення злочинних формувань шляхом поглинання більш слабких, а також наявність не тільки об’єднуючих факторів, а й центробіжних сил, що призводять до виходу з особливо великих угруповань окремих організованих кримінальних формувань [8, с. 29].

Висновки дослідження. На підставі викладеного, автори роблять висновок про те, що прийнятий у загальній теорії кримінального права термін “ексцес виконавця” повинен бути замінений терміном “ексцес співучасника” – організатора, виконавця, пособника, підбурювача, що у контексті організованих груп, на нашу думку, слід іменувати терміном “ексцес учасника організованої групи”.

Отже, при такому ексцесі учасника (учасників) організованої групи, що виключає відповідальність за вчинення такого злочину інших учасників цього угруповання, повинна мати місце принаймні одна з таких ознак:

- посягання відбувається не на той об’єкт кримінально-правової охорони, який охоплювався умислом інших учасників організованої групи;
- фактично вчиняються діяння, що не охоплювались умислом інших учасників організованої групи;
- за результатами фактично вчиненого діяння настають такі злочинні наслідки, які не охоплювались умислом (прямим чи непрямым) інших учасників організованої групи.

З огляду на це, автори наголошують на доцільності зміни діючої норми ч. 5 ст. 29 КК України та пропонують викласти її у такій редакції: “Особа, яка діяла у співучасті, не підлягає кримінальній відповідальності, як співучасник за діяння та його наслідки у випадку, якщо вони не охоплювались його умислом”.

Перспективи подальшого використання. Автори вважають, що внесення вказаних змін до Кримінального кодексу України не тільки усуне наявне у чинному кримінальному законодавстві досить сумнівне положення, що законодавчо передбачає можливість вчинення ексцесу виключно виконавцем злочину, а й сприятиме забезпеченню однозначного застосування кримінального закону в слідчій та судовій практиці.

Список використаних джерел

1. Черепанова Е. В. Становление и развитие института уголовной ответственности за преступления, совершаемые в составе организованных групп : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве” ; 12.00.08 “Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право” / Е. В. Черепанова ; [науч. рук. В. П. Кашепов]. – М., 2009. – 28 с. – Библиогр. : с. 28.4. ссылок.
2. Курс советского уголовного права (Общая часть) / [Под ред. проф. Н. А. Беляева, проф. М. Д. Шаргородского]. – Л. : Изд. Ленинград. ун-та, 1968. – Т. 1. – 646 с.
3. Кузьмін С. А. Спеціальні питання застосування кримінально-правових заходів протидії організованій злочинності : наук.-практ. посіб. / С. А. Кузьмін. – К. : МНДЦ при РНБО України, 2012. – 84 с.

Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)

4. Андрусів Г. В. Кримінальне право України. Загальна частина : посіб. [для підготовки до іспитів] / Андрусів Г. В., Бантишев О. Ф., Романюк Б. В. – К. : Вид. Паливода А. В., 2002. – 124 с.

5. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике / С. А. Тарарухин. – К. : "Юриком", 1995. – 208 с.

6. Кузьмін С. А. Кримінальна відповідальність учасників організованих груп корисливо-насильницької спрямованості : монографія / С. А. Кузьмін. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 132 с.

7. Бантишев О. Ф. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Загальна частина / О. Ф. Бантишев, С. А. Кузьмін. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2010. – 336 с. (Серія "Науково-практичний коментар").

8. Бояров В. И. Убийства, совершенные в процессе противостояния организованных преступных группировок (особенности расследования) : [метод. пособ.] / В. И. Бояров. – Харьков : Изд-во "КримАрт", 1997. – 132 с.

На основе критического анализа положений отечественного уголовного закона и общей теории уголовного права исследуются проблемные вопросы, связанные с ответственностью участников организованных групп при эксцессе.

On the basis of the critical analysis of the domestic criminal law and general theory of the criminal law provisions the problems, related to the responsibility of the participants of the organized groups at the excess, are examined.

Стаття надійшла до редакції журналу 16 вересня 2013 року.